

Examen HAVO

2026

tijdvak 2
vrijdag 19 juni
13.30 - 16.30 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 26 vragen.
Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.
Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd.
Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 The Biggest Little Farm

The Biggest Little Farm is een documentaire over Molly en John Chester. Ze nemen een verwaarloosde hond op in hun kleine appartement in Californië en ze beloven hem dat hij tot het eind van zijn leven onderdeel zal blijven van hun huishouden. Maar als de hond alleen thuis is, blaft hij non-stop en de buren beginnen te klagen. Daarop besluiten Molly en John om hun droom van een eigen biologische boerderij waar te maken en daarmee ook de hond een beter leven te geven.

René Descartes heeft een mechanistische opvatting over dieren.

- 2p 1 Leg uit of de blaffende hond vanuit deze opvatting een bewuste ervaring heeft, met:
- het principe van uniformiteit van de natuur, en
 - het substantiedualisme.

Het is lastig te achterhalen of de hond een doel had met zijn geblaf. Lori Gruen geeft voorbeelden van 'theory of mind' en cultuur in haar argumentatie over verschillen tussen mensen en andere dieren. Ze heeft de opvatting dat mensen geen unieke eigenschappen hebben die hen onderscheiden van andere dieren.

- 3p 2 Leg deze opvatting van Gruen uit, met:
- een uitleg van het concept 'theory of mind', en
 - een voorbeeld van cultuur.

Geef vervolgens met het concept 'theory of mind' een argument **tegen** deze opvatting van Gruen.

Met hulp van een investeerder kopen Molly en John een stuk land dat jarenlang is gebruikt voor het verbouwen van avocado's en citroenen. Door deze monocultuur is de grond volledig uitgeput en uitgedroogd. Met hulp van een biodiversiteitsexpert bouwen ze een duurzaam ecosysteem waarvan ze de opbrengsten (zoals groente, fruit en eieren) verkopen. De eerste jaren hebben ze last van slakken die hun gewassen aanvreten. In plaats van gif tegen slakken te strooien, laten ze ganzen vrij rondlopen. Ganzen eten slakken.

Volgens Paul Taylor is ieder organisme een teleologisch centrum van leven.

- 2p 3 Leg deze opvatting van Taylor uit met het voorbeeld van de ganzen. Geef vervolgens een argument **tegen** Taylors opvatting dat ieder levend wezen vanwege zijn teleologische centrum een gelijke morele status heeft.

Ook prairiewolven stellen Molly en John voor lastige uitdagingen. Deze wolfachtigen blijven onder de afrastering doorkruipen. Na de zoveelste aanval op hun kippen, pakt John een geweer en schiet hij een prairiewolf dood. John worstelt daarna met deze handeling. Het doodschieten van de prairiewolf past niet in zijn visie over hoe hij de boerderij wil runnen, maar hij begint ook te twijfelen of die visie wel realistisch is.

Volgens Taylor zijn mensen moreel verantwoordelijk voor de belangen van andere levende wezens. Hij beschrijft vier plichten.

- 2p **4** Geef Taylors argument voor zijn opvatting dat mensen moreel verantwoordelijk zijn voor andere levende wezens. Ga daarbij in op:
- Johns worsteling met het doodschieten van de prairiewolf, en
 - een van Taylors plichten.

In de beginjaren van de boerderij wordt Californië getroffen door de ergste droogte in jaren. Na de droogte volgt hevige regenval. Omringende boeren verdienen hun geld met grootschalige monoculturen, waardoor hun grond uitgeput raakt. Deze droge grond kan de regen niet aan en grote gedeelten van de grond van die omringende boeren spoelen weg. Op de boerderij van Molly en John ontstaan geen modderstromen vanwege de goede kwaliteit van hun grond door de grote biodiversiteit van gewassen, micro-organismen en dieren. Maar de wegspoelende grond bij de omringende boeren brengt ook schade bij hen teweeg. Ecolibertariërs vinden dat milieuproblemen via de vrije markt moeten worden opgelost, omdat ze ervan uitgaan dat de vrije markt rechtvaardig is.

- 2p **5** Leg dit uit.
Leg vervolgens uit hoe Molly en John vanuit het ecolibertarisme om zouden moeten gaan met de schade door de weggespoelde grond van de omringende boeren.

Om de grond van hun boerderij luchtig te houden zoeken Molly en John naar de juiste hoeveelheid knaagdieren die gangen in de grond graven. Een tekort aan knaagdieren is nadelig want dan blijft de grond niet luchtig, maar een teveel aan knaagdieren veroorzaakt schade aan wortels van bomen en gewassen. Uilenkasten trekken uilen aan die knaagdieren opeten, waardoor de juiste balans ontstaat.

Wendell Berry was een van de inspiratoren voor Molly en John. Hij is een voorstander van kleinschalige, duurzame landbouwpraktijken en heeft kritiek op industriële technologie in de landbouw.

- 3p **6** Leg met een voorbeeld van industriële technologie Berry's kritiek op industriële technologie in de landbouw uit.
Leg vervolgens met deze kritiek uit dat de aanpak met knaagdieren en uilen past bij Berry's pleidooi voor kleinschalige, duurzame landbouwpraktijken.

Over de documentaire *The Biggest Little Farm* wordt de volgende recensie geschreven:

tekst 1

De levende natuur en de boerderij worden voorgesteld als complexe systemen die worden aangedreven door [...] de eeuwigdurende kringloop van leven en dood. Dode dieren worden aas voor andere dieren en uiteindelijk hergebruikt in de vorm van mineralen en voedingstoffen die plantengroei mogelijk maken. Door in te zoomen op [dit] mini-ecosysteem [...] houdt *The Biggest Little Farm* de moderne mens ook een spiegel voor. Met onze hang naar onsterfelijkheid, gemak en genot hebben we onszelf namelijk steeds meer buiten de natuurlijke, circulair werkende ecosystemen geplaatst, wat heeft geleid tot een onnatuurlijk grote druk op zowel de aarde als de natuurlijke hulpbronnen die de planeet levert.

bron: Cinemagazine, The Biggest Little Farm, 2018

Het kosmopolitisch liberaal-egalitarisme van Thomas Pogge bekritiseert de wereldwijde focus op ongelimiteerde economische groei.

1p 7 Geef deze kritiek van het kosmopolitisch liberaal-egalitarisme weer.

Aanhangers van het kosmopolitisch liberaal-egalitarisme zien een oplossing in ontgroeien.

1p 8 Geef een argument **tegen** de oplossing van ontgroeien. Ga daarbij in op tekst 1.

Opgave 2 De wolf in Nederland

Na ongeveer 150 jaar afwezigheid vestigde de wolf zich in 2019 weer in Nederland. Ooit kwamen wolven in vrijwel heel Europa voor, maar door de jacht nam hun aantal sterk af. Eind vorige eeuw kreeg de wolf een beschermde status en zijn de wolvenpopulatie en het leefgebied van de wolf in Europa weer sterk gegroeid.

De komst van de wolf leidde al tot hevige discussies, omdat de wolf naast wilde dieren ook vee doodt. Sommige Nederlanders zijn de wolf liever kwijt. Een veel gehoorde uitspraak in discussies over de wolf is: “Er is in Nederland geen plek voor de wolf.”

- 2p 9 Leg uit dat deze uitspraak kan worden opgevat:
- als een descriptieve uitspraak, en
 - als een normatieve uitspraak.

De wolf is niet door mensen naar Nederland gebracht, maar wolven uit Duitsland hebben honderden kilometers gelopen en zijn zo in Nederland terechtgekomen. Een reden waarom de wolf hier blijft, is dat in Nederland het aantal prooidieren voor de wolf, bijvoorbeeld reeën, is toegenomen.

Tom Regan gebruikt het begrip preferentie-autonomie.

- 2p 10 Geef een argument voor en een argument tegen de opvatting dat de wolven die naar Nederland zijn gelopen autonoom hebben gehandeld, met Regans begrip preferentie-autonomie.

De wolf heeft als roofdier een grote invloed op de natuurlijke omgeving:

tekst 2

Waar wolven komen, passen grazende dieren hun gedrag aan. Op deze plekken krijgt het bos de kans om te verjongen. De wolf houdt populaties van reeën, edelherten en zwijnen gezond, omdat hij vooral jaagt op verzwakte en jonge dieren. Karkassen die de wolf achterlaat, zijn weer voedsel voor aaseters. Dit zorgt voor een rijkere biodiversiteit, waarin elke soort zijn rol heeft.

bron: Natuurmonumenten, De wolf hoort thuis in Nederland. Waar of niet waar?

Binnen de ethiek wordt er een onderscheid gemaakt tussen instrumentele en intrinsieke waarden.

- 2p 11 Leg met tekst 2 uit:
- wat instrumentele waarde is, en
 - wat intrinsieke waarde is.

De wolf plaatst burgemeesters soms voor morele dilemma's:

tekst 3

De wolf die eerder deze maand werd afgeschoten bij het dorp Wapse doodde in zes maanden tijd zeker 103 schapen. [...] De wolf werd op de vroege ochtend van zondag 9 juli doodgeschoten op last van de burgemeester. Een boer had geprobeerd het dier met een hooivork en een schep te verdrijven toen hij zijn schapen aanviel en was daarbij door de wolf in zijn arm gebeten.

bron: NOS, Afgeschoten Drentse Wolf doodde in een halfjaar meer dan honderd schapen, 2023

De burgemeester besloot om de wolf te laten afschieten nadat hij hoorde dat de wolf een boer had gebeten.

Peter Singer is een van de grondleggers van de dierethiek.

- 1p 12 Beargumenteer met het utilisme van Singer of het afschieten van de wolf in tekst 3 volgens jou een moreel juiste keuze is.

Sommige mensen stellen dat wolven die schapen aanvallen, moeten worden afgeschoten om schapen te beschermen. Volgens Regan mogen rechten van dieren soms geschonden worden in situaties waarin andere dierenrechten in gevaar komen. Om in dit soort situaties keuzes te maken stelt hij twee principes op: het principe van de minimale overschrijding en het slechter-af-principe.

- 2p 13 Leg uit wanneer volgens Regan het slechter-af-principe van toepassing is. Leg vervolgens uit dat bij het maken van een keuze tussen de rechten van de wolf en de schapen volgens het slechter-af-principe het aantal schapen niet relevant is.

De mens heeft net als de wolf de capaciteit om andere wezens geweld aan te doen. We kunnen voor onszelf vaststellen dat deze capaciteit niet essentieel is voor een waardig leven.

Volgens de deugdethische benadering van Martha Nussbaum kunnen we bij andere dieren niet zo eenvoudig vaststellen welke capaciteiten essentieel zijn. Een van de redenen daarvoor is dat wij niet weten hoe het is om een ander dier te zijn.

- 1p 14 Geef een argument dat mensen **wel** kunnen bepalen dat geweld voor de wolf een essentiële capaciteit is voor een waardig leven. Ga daarbij in op de reden dat wij niet weten hoe het is om een ander dier te zijn.

Twee natuurorganisaties deden aangifte tegen de burgemeester die de opdracht gaf om de wolf af te schieten. Burgemeesters zijn namelijk gebonden aan internationale afspraken die ervoor zorgen dat wilde dieren, zoals de wolf, beschermd worden. De beschermde status van de wolf leidde al verschillende keren tot protesten van boeren, die vinden dat ze te weinig kunnen doen tegen de aanvallen van wolven op hun vee. Volgens het communalisme van Murray Bookchin moet een ecologische maatschappij gebaseerd zijn op principes als decentralisatie, directe democratie en autonomie.

- 1p 15 Leg met **een** van deze principes uit dat volgens Bookchin de protesterende boeren moeten kunnen bijdragen aan het beleid over de wolf.

Volgens Bookchin zijn lokale gemeenschappen beter in staat om beslissingen te nemen die leiden tot een duurzame manier van leven.

- 1p 16 Geef met het voorbeeld van de internationale afspraken over de wolf een argument **tegen** deze opvatting van Bookchin.

De filosoof Aldo Leopold vindt dat we op een andere manier moeten leren denken over de natuur. Nadat hij een stervende wolf in de ogen heeft gekeken, realiseert hij zich dat hij moet leren denken als een berg.

tekst 4

We kwamen net op tijd bij de stervende wolvin om het helgroene vuur in haar ogen te zien uitdoven. Ik begreep toen [...], dat er een geheim in die ogen schuilging - iets wat alleen zij en de berg kenden. [...] Ik dacht dat minder wolven meer herten betekende, dat helemaal geen wolven gelijk stond aan het jagersparadijs. Maar nadat ik het groene vuur in die ogen had zien wegsterven, besepte ik dat wolf noch berg het met deze zienswijze eens waren.

bron: Aldo Leopold, Denken als een berg. Een jaar rond op de zandgronden, Noordboek 2024

Volgens Steven Vogel is Leopolds idee van denken als een berg een ijkpunt geworden voor veel discussies over milieukwesties.

- 1p 17 Geef een argument voor de opvatting dat een indrukwekkende ervaring zoals beschreven in tekst 4 nodig is om te leren denken als een berg.

Wolven die gewend raken aan menselijke aanwezigheid worden minder schuw en kunnen daardoor dicht in de buurt van mensen komen. Wolven die niet met de mens in aanraking zijn geweest, zullen uit de buurt van mensen blijven.

Vogel heeft nagedacht over de relatie tussen mens en natuur. Volgens hem moeten we afstappen van het concept natuur en praten over onze omgeving.

- 2p **18** Beargumenteer of een wolf die dicht in de buurt van mensen komt onder het concept natuur valt. Ga daarbij in op:
- een definitie van natuur, en
 - Vogels opvatting dat we moeten afstappen van het concept natuur.

Opgave 3 Niet Ok

Door klimaatverandering zijn gletsjers wereldwijd aan het smelten. De gletsjers in Europa, bijvoorbeeld in de Alpen, smelten het snelst en ook de gletsjers van IJsland lopen groot gevaar.

In 2014 ‘stierf’ de eerste gletsjer van IJsland, zoals het wegsmelten van een gletsjer wordt genoemd. Deze gletsjer, genaamd Okjökull – door IJslanders afgekort Ok genoemd – kreeg een officiële begrafenis.

Tijdens de begrafenisceremonie werd een gedenksteen geplaatst met daarop een bericht voor volgende generaties:

tekst 5

Een brief aan de toekomst

Ok is de eerste IJslandse gletsjer die zijn status als gletsjer verliest. De verwachting is dat de komende 200 jaar al onze gletsjers zullen volgen. Dit monument is er om te erkennen dat we weten wat er gebeurt en wat er gedaan moet worden. Alleen u weet of we dat ook hebben gedaan.

bron: BBC, Iceland's Okjokull glacier commemorated with plaque, 2019

In milieufilosofisch onderzoek wordt de morele relatie tussen mens en natuur onderzocht.

Aldo Leopold beschrijft de morele relatie tussen mens en natuur in zijn landethiek.

- 2p **19** Leg Leopolds landethiek uit met de begrafenisceremonie voor Ok.
Leg met tekst 5 uit dat milieufilosofisch onderzoek, zoals dat van Leopold, belangrijk is voor hedendaagse problemen rondom klimaatverandering.

De begrafenisceremonie voor gletsjer Ok gaf uitdrukking aan de emoties van de mensen die rouwden om de dood van Ok en het verlies van hun landschap.

Helmuth Plessner zou de begrafenisceremonie van Ok waarschijnlijk zien als een voorbeeld van medewereld.

- 1p **20** Leg uit wat Plessner bedoelt met medewereld.

Naast begrafenisceremonies creëren mensen ook nieuwe woorden of symbolen om te kunnen omgaan met de effecten van klimaatverandering. Een voorbeeld van zo'n woord is 'solastalgie', de heimwee die je voelt bij het verlies van je omgeving. Anders dan bij heimwee is dit gevoel niet ontstaan omdat je zelf van huis bent weggegaan. Het is juist de omgeving waarin je woont die zo veranderd is dat je er niet langer in thuis voelt. Volgens Aristoteles is de mens een dier dat kan denken en spreken en dat moreel kan oordelen.

Taal bestaat uit tekens of symbolen die betekenis uitdrukken.

- 3p **21** Geef aan welke relatie er volgens Aristoteles is tussen denken, taal en moraliteit.

Geef vervolgens een argument voor het gebruiken van nieuwe woorden zoals 'solastalgie', met:

- de relatie tussen denken, taal en moraliteit volgens Aristoteles, en
- het begrippenpaar taal en symbool.

Er wordt onderzoek gedaan naar de rol van gevoelens en emoties in klimaatdebatten. Solastalgie is zo'n gevoel.

Gevoel of emotie wordt vaak tegenover verstand of ratio geplaatst.

Volgens ecofeminist Val Plumwood bestaan dit soort tegenstellingen vooral in de westerse wereld. Zij heeft kritiek op het dualisme van deze tegenstellingen.

- 3p **22** Leg met de tegenstelling gevoel en verstand Plumwoods kritiek uit dat dualisme:

- binair is, en
- hiërarchisch is.

Beargumenteer vervolgens of het gevoel van solastalgie volgens jou een rol moet hebben in klimaatdebatten. Ga daarbij in op Plumwoods kritiek op het dualisme.

Na de dood van Ok en de verwerking van de rouw, wilden de IJslanders dat de aandacht van mensen zou uitgaan naar klimaatrechtvaardigheid. Opvattingen over klimaatrechtvaardigheid kunnen worden gebaseerd op het gedachte-experiment 'de sluier van onwetendheid' van John Rawls.

- 2p **23** Leg dit gedachte-experiment uit met het begrip 'oorspronkelijke positie'. Geef een argument dat de IJslanders dit gedachte-experiment van Rawls kunnen inzetten om klimaatrechtvaardigheid te bereiken.

Met de ceremonie voor Ok wilden de IJslanders aandacht vragen voor klimaatrechtvaardigheid.

Vandana Shiva heeft een holistische benadering van natuurbeheer.

- 1p 24 Geef met deze benadering van Shiva een argument **voor** de inzet van de IJslanders voor klimaatrechtvaardigheid.

Over het verlies van gletsjer Ok werd een documentaire gemaakt, genaamd *Niet Ok*. In de documentaire wordt via een voice-over ook het perspectief van de voormalige gletsjer verwoord:

tekst 6

Mensen, ja, ik heb problemen met ze. Ze raken geobsedeerd door vreemde zaken. De laatste tijd raken ze erg overstuur door gletsjers. Dus twee buitenlanders kwamen op bezoek om met IJslanders te praten over hoe zij zich voelden over het verlies van hun gletsjers. [...] Mensen hebben het eigenlijk steeds, zelfs als ze het over gletsjers hebben, alleen maar over zichzelf.

bron: Not Ok (A Little Movie About a Small Glacier at the End of the World), 2018

Volgens de opvatting van de rede van Immanuel Kant hebben mensen geen plichten ten opzichte van gletsjers.

- 1p 25 Leg uit dat mensen volgens Kants opvatting van de rede **geen** plichten hebben ten opzichte van gletsjers.

De zorgethiek van Josephine Donovan en Carol Adams heeft niet direct betrekking op gletsjers, maar kan hier toch op betrokken worden.

- 1p 26 Leg uit dat tekst 6 kan aansluiten bij de zorgethiek van Donovan en Adams.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.